

Na de catastrofe

NA DE CATASTROFE

De Eerste Wereldoorlog en
de zoektocht naar een nieuw Europa

Frits Boterman, Arnold Labrie en Willem Melching (red.)

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

© 2014 de auteurs

© 2014 Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Ontwerp omslag Bureau Beck

Omslagbeeld *Gassed*, John Singer Sargent, 1918-1919,
Imperial War Museum, Londen

ISBN 978 90 468 1706 3

NUR 686

www.nieuwamsterdam.nl/nadecatastrofe

INHOUD

Frits Boterman, Arnold Labrie en Willem Melching

Inleiding. Na de catastrofe 9

Politici

Georgi Verbeeck

Benito Mussolini. De geboorte van een fascist 19

Willem Melching en Aron Brouwer

*De onvermijdelijke oorlog. Hitlers Mein Kampf als schakel
tussen twee wereldoorlogen* 33

Arnold Labrie

‘Voorwaarts, voorwaarts, altijd voorwaarts’.

De Permanente Revolutie van Leon Trotski 51

Jacco Pekelder

*Gustav Stresemann. Liberaal en nationalist in het oude
en het nieuwe Duitsland* 69

Carlos Reijnen

Tomáš Garrigue Masaryk en het nieuwe Europa 85

Schrijvers en intellectuelen

Frits Boterman

Thomas Mann en zijn Betrachtungen eines Unpolitischen.

Van apolitieke conservatief tot radicale humanist 99

Marleen Rensen

'Het blijft een vel papier, tegen een orkaan in'.

Stefan Zweig en de Eerste Wereldoorlog 115

Hanco Jürgens

Alles of niets. Oswald Spenglers strijd tegen de vormeloosheid 131

Solange Leibovici

Het bloed of de inkt. Pierre Drieu La Rochelle 149

Niek Pas

Shellshocking Céline. Geboorte van een schrijver in de Vlaamse modder 161

Paul Moeyes

Siegfried Sassoon. Het reukflesje van het verleden 175

Geert Somsen

Albert Einstein. Relativiteit in de Oorlog der Geleerden 187

Nederland

Jan Bank

Hartstochtelijk voor het vaderland. Wilhelmina en de Eerste Wereldoorlog 201

Marjet Brolsma

Frederik van Eeden. Zelfbenoemde vredesapostel 213

Ariëtte Dekker en Samuël Kruizinga

Een brutaal mens heeft de halve wereld. C.J.K. van Aalst, A.G. Kröller en de strijd om de economische macht in Nederland, 1914-1918 227

Wim Klinkert

Volkskracht en weerbaarheid. Piet Scharroo 241

Vincent Kuitenbrouwer

Dr. ir. C.J. de Groot. Radiopionier in de tropen 255

Beeldende kunstenaars

Beatrice de Graaf

Käthe Kollwitz. Oorlogsmoeder uit eigen wil 267

Joes Segal

Tatlin: professioneel luchtflitser 283

Geertjan de Vugt

Een dandy sterft. Nils Dardel en de Grote Afwezige 297

Léon Hanssen

Elke dag een stapje verder van de realiteit. Piet Mondriaan 309

Over de auteurs 323

Noten en literatuur 331

Illustratieverantwoording 361

Personenregister 363

INLEIDING. NA DE CATASTROFE

De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog

Frits Boterman, Arnold Labrie en Willem Melching

De Eerste Wereldoorlog is wel de ‘oercatastrofe’ van de twintigste eeuw genoemd. Schattingen over de aantallen slachtoffers lopen enigszins uiteen, maar meer dan 8 miljoen en waarschijnlijk circa 10 miljoen soldaten lieten tijdens de oorlog het leven, terwijl er ongeveer 21 miljoen gewond raakten, van wie rond de 8 miljoen blijvend invalide werden. Maar het aantal kan verder verhoogd worden. Honderdduizenden burgers werden indirect, als collateral damage, slachtoffer van het krijgsgebeuren. Miljoenen stierven als gevolg van ondervoeding, honger en ziekte, vooral in Oost-Europa. En toen de oorlog zijn ontknoping leek te naderen, werd de toch al uitgeputte bevolking getroffen door de Spaanse griep, die waarschijnlijk werd verspreid vanuit de dicht opeengepakte soldatenbarakken en nog eens miljoenen het leven zou kosten.¹ De schaal van het geweld was even ongekend als onverwacht. Voor het eerst sinds 1815 waren alle grote Europese naties betrokken in een conflict, maar ditmaal werd de strijd uitgevochten met de middelen van de moderne techniek. Het resultaat was schokkend. Het geweld en de wreedheid waren niet te vergelijken met eerdere oorlogen.

Dit onvoorstelbare bloedbad – woorden als ‘catastrofe’ en ‘ramp’ suggereren dat er geen verantwoordelijkheid is – riep tal van vragen op. Wie waren er schuldig aan de slachtpartij? Hoe had de oorlog kunnen ontstaan? Waarom had de strijd zoveel slachtoffers geëist? Maar de belangrijkste vraag is misschien wel wat de consequenties van de oorlog, tot ver in de twintigste eeuw, zijn geweest. Zonder de Grote Oorlog zou de Russische Revolutie waarschijnlijk niet hebben plaatsgevonden en zouden er geen Lenin, Stalin en Goelagarchipel zijn geweest. Dat geldt ook voor het Italiaanse fascisme van Benito Mussolini en de opkomst van nieuwe wereldmachten: de Sovjet-

Unie, de Verenigde Staten en Japan. Indirect kan men ervan uitgaan dat er zonder de oorlog geen Hitler, geen nationaal-socialisme en ook geen industriële vernietigingskampen als Auschwitz zouden zijn geweest. Zo kwam de Tweede Wereldoorlog voort uit de Eerste Wereldoorlog. Maar ook de geschiedenis van na 1945 stond in het teken van de dramatische gebeurtenissen van 1914-1918. Zonder de mislukte vrede van 1919 waren na 1945 de andere behandeling van het verslagen Duitsland en de Frans-Duitse verzoening in een Europees kader ondenkbaar geweest.

De Eerste Wereldoorlog is door de Tsjechische staatsman Tomáš Masaryk ooit omschreven als een ‘laboratorium op het grote kerkhof van de Eerste Wereldoorlog’. Daarmee is tevens aangegeven dat de oorlog een breukvlak markeert en het begin van een nieuwe periode, de ‘korte’ twintigste eeuw, inluidt. Dit probleem van continuïteit en discontinuïteit speelt uiteraard een rol in elke historische beschouwing. En zoals altijd gaat het daarbij om een afweging van argumenten en verschillende mogelijke gezichtspunten. De geschiedenis zelf kent tenslotte continuïteit noch discontinuïteit. Geschiedenis is, om het met Macbeth uit te drukken, ‘a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing’ (akte 5, scène 5). Elk patroon dat wij daarin menen te ontdekken, is uiteindelijk het resultaat van interpretatie en dus object van debat. Er lijkt veel voor te zeggen om in het geval van de Eerste Wereldoorlog vooral het aspect van discontinuïteit te benadrukken. Die visie is op zich niet nieuw. Barbara Tuchman schreef reeds in haar boek *The Proud Tower* dat deze oorlog ‘een fysieke zowel als een psychologische kloof [heeft] geslagen tussen twee tijdperken’. En datzelfde discontinuïteitsperspectief ligt bijvoorbeeld ten grondslag aan Modris Eksteins’ meer recente *Rites of Spring*, waar de periode 1914-1918 wordt betiteld als ‘de spil waar de moderne wereld om draaide’.² Maar het maakt verschil hoe men die algemene these onderbouwt.

In dit boek is gekozen voor een biografische invalshoek. In 21 portretten wordt een beeld geschetst van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog en hoe deze heeft doorgewerkt in de levens en opvattingen van belangrijke en minder belangrijke Europeanen tijdens en na die oorlog. Centraal staat daarbij de vraag welke bijdrage deze kunstenaars, intellectuelen, wetenschappers en politici hebben geleverd aan de nieuwe ordening van Europa na 1918.

De eigenlijke winnaar van de Eerste Wereldoorlog was de oorlog zelf. Toen de kanonnen eindelijk zwegen, ontstond bij velen het diepe besef van verlies.

Die Welt von Gestern (Stefan Zweig), een burgerlijke wereld waar nog harmonie, orde en zekerheid heersten, was definitief ten onder gegaan en daarvoor in de plaats kwam een onoverzichtelijke en verwarrende wereld. Een hele generatie was in aanraking gekomen met de meest gruwelijke taferelen en was vertrouwd geraakt met de aanblik van dood en geweld. Behalve de vele miljoenen doden en oorlogsinvaliden, was er een algemeen gevoel van diepe frustratie, verlies, rouw en moreel falen. Hoe moest het sterven van miljoenen vooral jongemannen gerechtvaardigd en verwerkt worden?

Niet alleen in demografisch opzicht, maar ook economisch was het verlies groot. Grote delen van België en Noord-Frankrijk waren verwoest en Duitsland verloor een aanzienlijk deel van zijn territorium, grondstoffen en bevolking. Wat de oorlog achterliet waren maatschappelijke chaos, scherpe binnenlandse tegenstellingen en de totale verdeeldheid van Europa in een groot aantal zelfzuchtige nationale staten. Duitsland was verslagen en totaal gefrustreerd en was in zijn eer aangetast door de vernederende bepalingen van het Verdrag van Versailles. De oorlog had het deficit van de diplomatie, de politiek en de menselijke beschaving laten zien.

Grote multinationale rijken waren verdwenen en maakten plaats voor nationale staten met nieuwe en vaak omstreden grenzen. Een nieuwe internationale politieke en maatschappelijke orde was na afloop van de verwoestende oorlog, ondanks of dankzij Versailles, echter nog ver weg, en daardoor groeide de behoefte aan nieuwe politieke, economische en maatschappelijke ordeningen. Paradoxaal genoeg versterkt door het zelfbeschikkingsprincipe, uitgedragen door de Amerikaanse president Woodrow Wilson in zijn veertienpuntenprogramma, stimuleerde het verdrag een ingewikkelde minderheidsproblematiek in de verschillende landen (Masaryk in Tsjecho-Slowakije, Polen) en creëerde een groot aantal conflictgebieden in (Oost-)Europa, maar ook in het Midden-Oosten en Verre Oosten.

De nieuwe staat

De Eerste Wereldoorlog liet het einde zien van het klassiek-liberale tijdperk en het begin van de moderne interventiestaat. De staat legde tijdens de oorlog allerlei maatregelen op om de economie en de financiële wereld te reguleren, de wapenindustrie draaiende te houden en via censuur de pers te breidelen. Het was voor een goed georganiseerde staat mogelijk gebleken om miljoenen soldaten naar het front te sturen, op te offeren voor het nationale belang, van

wapens en voedsel te voorzien en hen mentaal door middel van propaganda te beïnvloeden en te motiveren tot de strijd. Scherp calculerend hadden de oorlogsleiders mensenmateriaal ingezet om de vijand te verpletteren, gesteund door een efficiënt functionerend thuisfront. In het concept van de ‘totale oorlog’ was elk middel geoorloofd om de vijand te vernietigen. Ook grootschalig geweld tegen de burgerbevolking was in dit concept geoorloofd. Het ‘oorlogssocialisme’, dat de gehele samenleving en natie tot de strijd mobiliseerde, werd na 1918 overgedragen op de naoorlogse burgermaatschappij, waarbij de staat zowel het leger als de economie aanstuurde (A.G. Kröller en C.J.K. van Aalst). De staatsinvloed was sterk toegenomen en het nationalisme ontwikkelde zich tot een combinatie van culturele vooroordelen, technische planning en efficiency, *social engineering* en maatschappelijke maakbaarheidshybris. Het liberale kapitalisme maakte plaats voor een georganiseerd kapitalisme waarbij de verhoudingen tussen kapitaal en arbeid door de staat werden gereguleerd.

De industriële oorlogsmachinerie die in ‘Materialschlachten’ mensen en machines had vormalen, had het individu gedehumaniseerd en had landschappen veranderd in levenloze dodenakkers. Daarmee was het negentiende-eeuwse rationele en individuele burgerlijk-liberale wereldbeeld diepgaand aangetast. De oorlog maakte definitief een einde aan de nachtwakersstaat van de negentiende eeuw en vroeg om krachtig nationaal leiderschap (Wilhelmina). Het klassieke liberalisme werd in het defensief gedrukt door nieuwe collectieve utopieën: het communisme, het nationaal-socialisme en het fascisme. Deze zijn te beschouwen als politieke religies die als heilsleer de mens tot diep in zijn wezen en doen en laten probeerden te sturen en te beheersen, en vijanden van de natie of klasse discrimineerden, vervolgden en fysiek uitschakelden. Zij probeerden een totaalantwoord te formuleren op de chaos van de naoorlogse wereld. De parlementaire democratie was in het Interbellum in veel Europese landen bedreigd: pluralisme, tolerantie, humanisme en de privé-sfeer hoorden tot de grote verliezers van de oorlog. De oorlog had tot een groot moreel verval geleid en vele vanzelfsprekendheden, vaste waarden en zekerheden waren vernietigd. De oorlog was ook een ‘laboratorium’ voor nieuwe uitvindingen en ideeën. Zo ontstonden er vormen van collectief utopisme dat geloofde in een nieuwe mens en in een nieuwe maatschappelijke en politieke orde.

De nieuwe mens

De politieke taal onderging als gevolg van de oorlog een verruwingsproces en werd bepaald door heroïsche verering van de soldaat en verheerlijking van geweld en strijd voor de goede zaak. De oorlog hield niet op met de wapenstilstand van 11 november 1918, maar werd met andere middelen in de politiek voortgezet. In de nieuwe ideologieën werd een ideaal mensentype gecreëerd: de frontsoldaat of krijger, de zuivere ‘ariër’ of de ‘proletariër’. Zij werden het nieuwe model in plaats van de burger. Het was vooral de ‘Kriegsjugendgeneration’, te jong was om de oorlog zelf beleefd te hebben, die geweld als legitiem wapen beschouwde om de bestaande orde aan te vallen. Militaire leiders als Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff, en politici als Georges Clemenceau, Trotski en Lenin gebruikten oorlogsretoriek voor politieke doeleinden. De oorlog had gezorgd voor versterking van nationale stereotypieën onder invloed van de oorlogspropaganda en uit naam van de technisch-industriële vooruitgang. Het geweld stopte niet in november 1918, maar zette zich overal in Europa voort in de strijd tegen andere naties, etnische groepen of tegen binnenlandse ‘vijanden’. Vijandbeelden in de vorm van antisemitisme en xenofobie werden gemeengoed in het politieke debat.

In het kielzog van de oorlog werd vrijwel overal algemeen kiesrecht ingevoerd, wat de definitieve opkomst van de massa in de politieke arena betekende. De massa organiseerde zich in volkspartijen en vaak ook in de bijbehorende (paramilitaire) bewegingen.

De mobilisering van de ‘arbeider’ als held en massamens in het kader van grote overheidsprojecten beleefde in de planeconomie in de Sovjet-Unie van Stalin het extreemste voorbeeld. De Russische Revolutie en de daaropvolgende bloedige burgeroorlog (1918-1921) betekenden een ongekennde geweldsexplosie, uitgevoerd door de bolsjewieken tegen de oude machten en de ideologische concurrenten, die uitliep op een totalitaire staat van ongekennde omvang waarin de arbeider als soldaat van de revolutie werd ingezet. Het was de eerste totalitaire dictatuur waaraan ook kunstenaars aanvaankelijk hun medewerking verleenden (Vladimir Tatlin).

In Italië greep Benito Mussolini in 1922 met zijn fascistische stoottroepen de macht en, net als in de Weimarrepubliek, pleegden paramilitaire organisaties van links én van rechts politieke moorden en schuwden op straat het geweld niet. Het ideaal van nationale weerbaarheid en opofferingsgezindheid, het herwinnen van de nationale kracht door middel van de politiek, was hierdoor veranderd: oorlogsveteranen werden als politiek

en sociaal kapitaal ingezet in de propaganda van de nieuwe bewegingen.

Het vriend-vijanddenken, verwoord door Carl Schmitt, bepaalde de politiek en stond tegenover de *Verantwortungsethik* zoals Max Weber die in *Politik als Beruf* (1919) had geformuleerd. Demografie, een etnisch homogene volksgemeenschap zonder Joden en territoriale oplossingen (lebensraum in het Oosten) in plaats van een democratische natie gingen in de nazi-ideologie de boventoon voeren, zoals bleek uit Hitlers *Mein Kampf*. De terugval in de barbarij begon in 1914 en werd voortgezet tot het bittere einde van de Tweede Wereldoorlog. In die zin is er sprake van een Dertigjarige Burgeroorlog in Europa.

De nieuwe cultuur

Ook op cultureel gebied was de invloed van de oorlog groot. De oorlog werd een belangrijk thema in literatuur, films en beeldende kunst (Siegfried Sassoon, Käthe Kollwitz, Louis-Ferdinand Céline en tal van anderen). Het geloof in een rationele wereld was vervangen door vormen van irrationalisme en radicalisme. Onder invloed van de oorlog was er sprake van een politisering van het intellectuele en culturele gedachtengoed. Voor veel intellectuelen was, vanuit hun gefrustreerd elitair besef en hun bittere oorlogservaringen, het fascisme een aantrekkelijke ideologie in zijn antidemocratische en antisocialistische stellingname. Vrijheid en gelijkheid waren in diskrediet geraakt (Pierre Drieu La Rochelle). Veel intellectuelen pleegden verraad aan de geest, in de woorden van Julien Benda (*La trahison des clercs*). Wat de extreem-rechtse krachten en ideologieën onderscheidde van de reguliere politieke partijen was, afgezien van een sterk antidemocratische, antisocialistische en antiliberaal houding, vooral de verheerlijking van geweld en martiaal gedrag, discipline, hiërarchie, orde en het propageren van compromisloos activisme zonder moreel besef (decisionisme). Cultuurkritiek werd omgezet in een ideologische stellingname tegen de oude orde (Oswald Spengler).

De tegenkrachten waren te zwak: pacifisme, diplomatieke oplossingen, het streven naar verzoening en vrede in Europa, internationale samenwerking door middel van verdragen bleken niet voldoende om de gevaren van radicalisme en agressie te beteugelen. De ministers van Buitenlandse Zaken Gustav Stresemann en Aristide Briand droomden van een verenigd Europa, maar hun idealen werden ingehaald door het nationale egoïsme en de economische crisis. De Europese Republiek der Letteren, die nog een bescha-

vingseenheid van Europa veronderstelde, bleek, ondanks allerlei internationale contacten, een machteloos wapen van verzoening. Het humanisme van Stefan Zweig, Thomas Mann, Frederik van Eeden, Albert Einstein en anderen bleek aan dovemansoren gericht. Thomas Mann, die eerst de politiek zag als vernietiger van de 'geest', ontwikkelde zich in de jaren twintig tot een 'Vernunftrepublikaner' die de irrationele tradities die hij eerst omarmde nu verwierp, maar hij moest Duitsland uiteindelijk verlaten.

De oorlog was niet alleen het graf van vele morele en culturele waarden, maar ook, paradoxaal genoeg, de broedplaats van het modernisme. Hij leidde tot de doorbraak van de abstracte kunst (Piet Mondriaan), maar ook tot die van de Amerikaanse massacultuur: de film, de shows, sportwedstrijden (P.W. Scharroo), het variété, het cabaret en moderne communicatiemiddelen (C.J. de Groot). Zowel de moderne avant-gardekunst als de massacultuur bedreigde de negentiende-eeuwse bildungsstradities en ook het fin-de-siècle-ideaal van de dandy (Nils Dardel). Bovendien had de oorlog de fascinatie voor techniek en technologie sterk vergroot en hoge verwachtingen voor na de oorlog gewekt. De technologie die in de oorlog tot enorme destructieve hoogte was gestegen, leidde in de naoorlogse maatschappij en economie tot nieuwe ontwikkelingen: de luchtvaart, de auto, de radio; ook in de chemische industrie en de medische wereld voltrokken zich grote veranderingen. De vrouwenemancipatie werd ongetwijfeld door de oorlog gestimuleerd omdat vrouwen in de fabrieken het werk van de mannen overnamen en een belangrijke rol speelden aan het 'Heimatfront', maar na de oorlog bleken de paternalistische verhoudingen niet verdwenen. Tegelijkertijd ontstond er in de jaren twintig een zelfbewuste moderne vrouw.

Het nieuwe Europa

De oorlog leverde een groot aantal paradoxen op die zeker tot 1945 hebben doorgewerkt. De winnaars van de oorlog, Frankrijk en Groot-Brittannië, bleken uiteindelijk de verliezers te zijn. Italië was teleurgesteld, mede door zijn deelname aan de kant van de geallieerden, en koos de weg van het fascisme en sloot zich aan bij Hitler. De Verenigde Staten, die aan de oorlog waren gaan meedoen 'to make safe the world for democracy' en in het krijt traden voor een Volkenbond, waren de feitelijke winnaar, maar trokken zich in de jaren twintig terug in hun isolement. Duitsland wist zich onder leiding van Hitler, een getraumatiseerde frontsoldaat, en zijn NSDAP in veertien jaar tot

de machtigste continentale mogendheid te ontwikkelen, terwijl Frankrijk en Engeland aarzelden en te zwak waren om militair tegen nazi-Duitsland in te grijpen. Het was het monsterverbond tussen de vs en de Sovjet-Unie dat Hitler uiteindelijk op de knieën dwong.

Na 1945 kregen de grote idealen van humanisme en democratie, al dan niet verdiend, opnieuw een kans. Dit keer grepen de West-Europeanen deze met beide handen aan. Op basis van een verzoening tussen Duitsland en Frankrijk en onder een Amerikaanse veiligheidsparaplu kwam de democratie op de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog tot een nieuwe en ongekende bloei. In Oost-Europa duurde het tot 1989, maar toen was ook daar de Europese Burgeroorlog eindelijk voorbij.

De redactie, 28 juni 2014

BENITO MUSSOLINI

De geboorte van een fascist

Georgi Verbeeck

Als de Eerste Wereldoorlog voor iemand een keerpunt betekende, dan was het wel voor Benito Mussolini (1883-1945). Toen de Eerste Wereldoorlog in 1914 uitbrak, was Mussolini nog een radicaal-socialistische journalist en agitator tegen de oorlog, in 1919 was hij een fanatieke nationalist die de in zijn ogen vernederende vredesregeling te vuur en te zwaar bestreed. Vóór de oorlog had hij nog in de wereldrevolutie en de klassenstrijd geloofd, na de oorlog werd hij de leider van de aanzwellende rechts-nationalistische beweging. Wat niet was veranderd, waren een militant antiklerikalisme, zijn gewelddadigheid en een eclectische geest als would-be-intellectueel. De loopgraven van de Eerste Wereldoorlog hadden Mussolini politiek getransformeerd. Ze waren de vuurdoop waaruit Mussolini als fascist zou opstaan. Mussolini's politieke loopbaan belichaamde de kritiek op het zwakke liberale systeem dat vlak na de Eerste Wereldoorlog reddeloos ten onder zou gaan. De oorlog in de loopgraven was voorbij, maar ging door in de politieke arena. Hier waren de visioenen van een totalitaire staat ontstaan.

De betekenis van de Eerste Wereldoorlog voor Mussolini roept een aantal vragen op. Zijn er overeenkomsten vast te stellen met de jonge jaren van die andere toekomstige dictator, Adolf Hitler? En hoe moet het belang van de oorlogservaringen voor beiden worden ingeschat? Heeft Mussolini's *trincerismo*, ofwel de herinneringen aan en verheerlijking van het leven in de loopgraven, in Italië dezelfde rol gespeeld als de *Kriegserlebnis* in de Duitse nazi-propaganda? Ten slotte is de vraag interessant wat de rol is geweest van de socialistische erfenis voor de latere politieke carrière van Mussolini. Nog steeds vormen de linkse en revolutionaire wortels van het fascisme onderwerp van discussie en worden ze door weinigen begrepen.

Jonge jaren [1883-1914]

Benito Amilcare Andrea Mussolini werd in 1883 geboren in de buurt van Predappio. De dichtstbijgelegen plaats van betekenis was Forlì, een kleine stad in de Romagna ten zuidoosten van Bologna. Veel van zijn latere biografen zullen impliciet een verband suggereren tussen zijn opvoeding en de tegenstellingen die zijn denken op latere leeftijd zouden kenmerken.¹ Zijn vader, een dorpssmid, was een felle antiklerikaal en bewonderaar van allerehande linkse rebellen. Zijn moeder daarentegen bleef haar leven lang vroom katholiek en verdiende de kost als onderwijzeres. Aan zijn opvoeding hield Mussolini een uiterst verdeelde loyaliteit over. Het zou nog diepe sporen nalaten in zijn latere intellectuele en morele ontwikkeling. Voortdurend zou hij laveren tussen revolutionaire dadendrang en conformisme, tussen losbandigheid en burgerlijke etiquette. In zijn jeugdijaren was Mussolini onrustig en bij tijd en wijle gewelddadig. Hij bracht het tot onderwijzer, maar een eindeloze serie van affaires met vrouwen maakte het hem onmogelijk om zich een vaste plaats in de burgerlijke samenleving te veroveren. Zoals veel Italianen in zijn tijd zocht ook de jonge Mussolini zijn heil in het buitenland, op zoek naar het avontuur of om de armoede thuis te ontvluchten. Een tijdlang vertoefde hij in Zwitserland en leefde er als zelfverklaarde bohémien.

Niet het land zelf, maar de denkers en schrijvers die hij er zou ontmoeten en de ideeën die hij er opdeed zouden Mussolini, ook naar eigen zeggen, ingrijpend blijven beïnvloeden. Hier was het dat Mussolini in contact kwam met linkse revolutionaire opvattingen en zich de intellectuele modes van zijn tijd eigen maakte: Nietzsche, Sorel, Pareto, Marx en Lenin. Velen die zijn pad kruisten, kregen al snel een duidelijk beeld van hem: zijn radicalisme had wellicht meer te maken met zijn afkomst dan met diepe en beredeneerde overtuigingen. Niet in de laatste plaats onder invloed van de door hem bewonderde Duitstalige cultuur in Zwitserland begon hij vooral in de ban te komen van het systematische denken van Karl Marx.

Dat het marxisme een dergelijk grote aantrekkingskracht uitoefende op de jonge Mussolini, moest later in de officiële fascistische geschiedschrijving (zijn eigen autobiografie inbegrepen) natuurlijk vakkundig worden wegge-moffeld. Want de herinneringen aan het linkse verleden van de duce waren te gênant. Sommigen van zijn tijdgenoten, de Russische Angelica Balabanoff bijvoorbeeld, was het opgevallen dat zijn politieke activisme niet zozeer voortkwam uit de overtuiging dat het socialisme de oplossing zou brengen, als wel uit de voorkeur voor het gebruik van geweld.² Hij mispreekt harts-